

Χ Ρ Ο Ν Ι Κ Α

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 1948.

Αί προσπάθειαι τῆς ἐν Κρήτῃ ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ὅπως ἐπιτύχῃ τὸ ἀνοιγμα καὶ τὴν ἐπανεκθέσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, προσέκρουσαν εἰς σοβαρὰς δυσκολίας, προκυπούσας ἐκ τῆς ἐλλείψεως οἰκονομικῶν μέσων, ἐκ τῆς δεσμεύσεως μεγάλου μέρους τοῦ μουσειακοῦ κτηρίου, χρησιμοποιουμένου διὰ τὴν ἀποθήκευσιν ἐφοδίων, καὶ ὁμολογουμένως ἐκ τῆς παρατηρουμένης χαλαρότητος τοῦ τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος. Δὲν κατωρθώθη νὰ γίνῃ προπαρασκευαστικὴ ἔστω ἐργασία διὰ προσεχῆ ἐπανεκθέσιν. Τὰ ὡς ἄνω δὲν δικαιολογοῦν αἰσιόδοξον πρόβλεψιν διὰ τὸ προσεχὲς μέλλον, καίτοι ἐδόθησαν διαβεβαιώσεις, ὅτι ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ θὰ ἐπραγματοποιεῖτο οὐχὶ μόνον ἡ ἐπανεκθέσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπέκτασις τοῦ Μουσείου ἐντὸς τοῦ ἔτους 1949. Ὁ μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἀνοιγματος κίνδυνος διὰ τὰς ἀρχαιότητας, ἰδιαιτέρως ἐκ τῆς ὑγρασίας, ἐτονίσθη ἐπανειλημμένως ὅτι εἶναι σημαντικός. Ἰδιαιτέρως ἐζημιώθη ἐκ τῆς παρατάσεως τῆς καταστάσεως τουριστικῶς ἡ Κρήτη καὶ παρημποδίσθη ἡ μελέτη τῶν ἐρευνητῶν τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτω καθυστέρησεν ἡ ἔκδοσις τῶν μινωϊκῶν πινακίδων γραφῆς ὑπὸ τοῦ John M y r e s καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ γεωμετρικοῦ νεκροταφείου Φορτέτσας Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ J. B r o c k. Ἐγένετο ἀποσυσκευασία μόνον τοῦ προσιτοῦ ἐγκιβωτισμένου ὑλικοῦ τοῦ ὡς ἄνω νεκροταφείου.

Ἡ τύχη τῶν ἄλλων μουσείων καὶ συλλογῶν τῆς Κρήτης δὲν μετεβλήθη οὐσιαστικῶς. Τὸ Μουσεῖον Χανίων ἐξακολουθεῖ νὰ στεγάζεται, ἐκτεθειμένον ἱκανοποιητικῶς, εἰς τὸ προσβαλλόμενον ὑπὸ τῆς θαλάσσης Γιαλὶ Τζαμισί. Καταβάλλονται προσπάθειαι διὰ τὴν ὀριστικὴν τοῦ μουσείου τούτου ἐξασφάλισιν καὶ ἐκθέσιν ἐντὸς τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Φραγκίσκου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀξιόλογον μεσαιωνικὸν γοτθικοῦ ῥυθμοῦ μνημεῖον. Δὲν κατέστη εἰσέτι δυνατὴ ἡ πραγματοποίησις τῆς ὀριστικῆς στεγάσεως τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης ἐντὸς τῆς Ἐνετικῆς Λέσχης, ἀποκαθισταμένης ταύτης κατὰ τὸ δυνατόν εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῆς μορφήν. Τὸ σχέδιον ὅμως δὲν ἐγκατελείφθη. Διὰ τὴν Συλλογὴν Ἱεραπέτρας προετοιμάζεται διὰ πενιχρῶν πόρων ἡ στέγασις ἐντὸς τοῦ μεγάλου μουσουλμανικοῦ τεμένους τῆς πόλεως. Τῆς Συλλογῆς Κισάμου ἐγένετο δυστυχῶς παραβίασις ὑπὸ δημοσίας ἑλληνικῆς ὑπηρεσίας.

Ὁ κ. Σπυρ. Μαρινᾶτος, μεταβὰς κατ' ἐντολήν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας εἰς Αὐστρίαν, ἵνα ἐπαναφέρῃ τὰ ἐκ Κρήτης ἀρπαγέντα ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Ρίγκελ, ἐπέτυχεν κατόπιν πολλῶν μόχθων νὰ ἀνεύρῃ μέρος μόνον τούτων, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπανάγαγεν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Τὰ ἀποδοθέντα εἶναι συνοπτικῶς τὰ ἀκόλουθα: α) 13 πήλινα ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τῆς μινωϊκῆς μέχρι τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς, ὄχι σημαντικά· β) 3 τμήματα πηλίνων εἰδωλίων ἐπίσης διαφόρων ἐποχῶν· γ) 5 λίθινα ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων σημαντικώτερα εἶναι ἀγγεῖον ὠοειδοῦς σχήματος μὲ παχέα τοιχώματα καὶ μαρμάρινος ταῦρος ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων, ἠκρωτηριασμένος τοὺς πόδας· δ) 34 μεταλλικά, τὸ πλεῖστον χαλκᾶ, ἀντικείμενα οὐχὶ σημαντικά, ὧν ἀξιολογώτερα 4 χαλκαὶ τοξοειδεῖς λαβαὶ καὶ 12 αἰχμαὶ βελῶν· ε) 482, ποικίλων ἐποχῶν, τὸ πλεῖ-

στον χαλκᾶ νομίσματα· στ) 35 τεμάχια ὀψιανοῦ εἰς μαχαιρίδια καὶ πυρῆνας. Δυστυχῶς δὲν ἀνευρέθησαν τὰ ἐκ Γόρτυνος ἀρπαγέντα γλυπτὰ (γυμνὴ Νύμφη ἐκ τοῦ Νυμφαίου καὶ ἐπιτύμβιον ἑλληνικὸν ἀνάγλυφον γυναικὸς ἐπὶ θρόνου ἐκ τοῦ Ὠδείου), ἀλλὰ περισυνελέγησαν περὶ αὐτῶν πληροφορίες, δυνάμεναι νὰ καταλήξουν βραδύτερον εἰς τὴν ἀνακάλυψίν των.

Ὡς σημαντικὸν γεγονὸς δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ ὑπὸ τῆς Μηχανικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ ἐκ νέου διάνοιξις τοῦ ἐν Γόρτυνι Λαβυρίνθου, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσθιον τμήμα ἐξ εὐρυτάτων στοῶν, χρησιμοποιοῦν ὡς ἀποθήκη πυρομαχικῶν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, ἀνετινάχθη κατὰ τὴν ἀποχώρησίν των (βλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Α', σ. 630). Διὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ διάνοιξις ἐχρειάσθη λίαν ἐπιπονος, μακρὰ καὶ δαπανηρὰ ἐργασία, τὴν ὁποίαν θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον, ἔστω καὶ εἰς ὀμαλωτέρους χρόνους, νὰ ἀναλάβῃ ἡ Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία. Διὰ τῆς ὑπ' ἐμοῦ γενομένης αὐτοψίας διεπιστώθη, ὅτι τὸ μὲν ἐσώτερον τμήμα τῶν στενῶν διαδρόμων, ἀποτελοῦν ἴσως τὰ 7/10 τοῦ συνόλου, παραμένει ἀνέπαφον, τὸ δὲ πρόσθιον ἔπαθεν ὄχι λίαν σημαντικὰς ἐκ τῆς ἐκρήξεως βλάβας, δι' ἐγκατακρημνίσεων στρωμάτων τῆς ὀροφῆς ἢ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων. Ἡ διὰ μέσου τῶν προσθίων στοῶν ἐπικοινωνία εἶναι πρὸς τὰ δεξιὰ ἐλευθέρη, καίτοι δυσχερὴς καὶ οὐχί, ὡς ἔχουν νῦν τὰ πράγματα, ἀκίνδυνος. Μόνον τὸ τμήμα τῆς εἰσόδου ἔχει οὐσιαστικῶς ἀλλοιωθῆ, ἡ δὲ κάθοδος μέχρι τοῦ ἀνοίγματος γίνεται νῦν σχεδὸν κατακορύφως. Ὁ χῶρος δύναται εὐχερῶς νὰ ἀξιοποιηθῆ τουριστικῶς, παρέχων διπλοῦν ἐνδιαφέρον, ὡς ἀρχαιολογικὸν καὶ πολεμικὸν μνημεῖον.

Ἀνασκαφαὶ ἐκτάσεως δὲν ἐγένοντο κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ὑφισταμένης εἰσέτι τῆς ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου γενικῆς ἀπαγορεύσεως. Περιορισμένου χαρακτῆρος ἐγένοντο ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι εἰς Μάλια ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς διὰ τῶν ἐταίρων αὐτῆς Demargne, Gallet de Santerre καὶ Dessin. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἀπέβλεψαν, προκειμένης τῆς δημοσιεύσεως τῶν περιβαλλουσῶν τὰ ἀνάκτορα οἰκιῶν, νὰ φέρουν εἰς πέρας τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀνατολικῶς κειμένης καὶ κατὰ τὰ δύο παρελθόντα ἔτη ἐν μέρει ἐξερευνηθείσης οἰκίας (βλ. «Κρητ. Χρονικά», αὐτ. 637) καὶ διὰ δοκιμῶν δυτικῶς καὶ νοτίως τοῦ ἀνακτόρου νὰ ἐξακριβώσουν τὰ κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς μινωικῆς πόλεως καὶ τὴν φύσιν τῶν περιβαλλουσῶν οἰκιῶν. Ἡ ἀνατολικὴ οἰκία ἀνεσκάφη ἐξ ὀλοκλήρου, ἀνευρεθέντων τῶν ὀρίων αὐτῆς ἀνατολικῶς καὶ νοτίως, ὁπόθεν διέρχεται πλακόστρωτος ὁδός. Πρὸς βορρᾶν φαίνεται συνεχομένη πρὸς ἄλλας οἰκίας. Λόγω τοῦ μεγέθους τῆς, τοῦ ἐνδιαφέροντος σχεδίου τῆς μὲ σίθουσας πλακοστρώτων πολυθύρων, διαδρόμους, λουτρόν, ἀποθήκας, ἀποχωρητήριον, κανονικὴν εἴσοδον, διασφύζουσαν τὸ μονόλιθον μετὰ τῶν ὀπῶν στροφίγγων κατώφλιον, καὶ τῆς ἐν αὐτῇ μάλιστα κατὰ τὰς ἀποθήκας ἀνακαλυφθείσης οἰκοσκευῆς, ἡ οἰκία αὕτη δύναιται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα ἐν Μαλίαις ἀνασκαφείσα. Δυστυχῶς εὐρίσκειται λίαν ἐπιφανειακῶς καὶ οἱ τοῖχοι τῆς ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον καταστραφῆ. Λίαν ἐνδιαφέροντα, μάλιστα ἀπὸ χρονολογικῆς ἀπόψεως, εἶναι ἀγγεῖα διακόσμητα μὲ θαλάσσιον ρυθμὸν (ναυτίλους) καὶ ἀμφορεὺς τρίωτος τοῦ λεγομένου «ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ». Ποικίλα εἶναι τὰ οἰκιακὰ σκεύη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐνδιαφέρον παρέχουν αἱ χύτραι μὲ τὰ καλύμματα συμπυκνώσεως ἀτμῶν.

Αἱ ἀνασκαφαὶ πρὸς δυσμὰς τοῦ ἀνακτόρου ἀπεκάλυψαν οἰκίας εἰς διάφορα ἰσθμῶματα, κατοικηθείσας κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν καὶ νεοανακτορικὴν περίοδον. Λόγω τῆς οὐχί καλῆς καταστάσεως διατηρήσεως καὶ τοῦ συγκεχυμένου τοῦ σχεδίου τῶν οἰκιῶν τούτων τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα ἐκαλύφθη ἐκ νέου.

Μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα σειρά ΜΜΙΙΙ ἀγγείων πηλίνων καὶ λιθίνων ἀπεκαλύφθη ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ φύλακος τοῦ ἀρχαιολ. χώρου.

Νοτίως τοῦ ἀνακτόρου καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν προσβάσεως πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν ἐξερευνήθη τὸ μεγαλύτερον μέρος οἰκίας καλῶς διατηρουμένης καὶ διασφύσεως τοὺς τοίχους αὐτῆς εἰς ὕψος. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς οἰκίας εἶναι, ὅτι ἔδωκε κεραμεικὴν ΥΜΙΙΙ χρόνων, ἀποδεικνύουσας ἐγκατοίκησιν ἐν Μαλίσις μετὰ τὴν τελικὴν καιαστροφὴν τῶν ἀνακτόρων, ἧτις μέχρι τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης δὲν εἶχε βεβαιωθῆ.

Μικρὰν δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ἐν Κνωσῷ διενήργησεν ἡ Ἀγγλικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ ἐπιμελητοῦ αὐτῆς Pit de Jone, συμπαραισταμένου τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Hood, ἐν τῷ ἀγρῷ Χαραλ. Ἀραπίνη, πλησίον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐπαύλεως τοῦ Διονύσου, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τυχαίων εὐρημάτων, κατωτέρω ἀναγραφομέ-

Εἰκ. 15.

νων. Διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς κτηρίων διαφόρων ἐποχῶν καὶ εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Ἐν κτιστὸν φρέαρ, φαίνεται μινωϊκόν, ἐπανεχρησιμοποιήθη κατὰ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους. Ὁ ἀνασκαφίς χώρος ἐκαλύφθη ἐκ νέου.

Ἡ ἑλληνικὴ Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία ἀνέσκαψε δι' ἐμοῦ, καὶ δαπάναις τῆς Κοινότητος Πανόρμου, ἀκολούθως δὲ τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, τὴν κατ' Ἀπρίλιον ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Καλοκύρη ἀποκαλυφθεῖσαν Παλαιοχριστιανικὴν Βασιλικὴν Πανόρμου (βλ. «Κρητικὰ Χρονικά» Β'. σ. 380, πίν. Θ' καὶ Ι'). Τὰ ἀποτελέσματα συνοπτικῶς εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

α) Ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρον τὸ Ἱερὸν μετὰ τῶν ἐξεχόντων τοῦ ὄλου σώματος τοῦ ναοῦ ἐκατέρωθεν παστοφορίων καὶ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος. Ἀνευρέθη ἐν μέρος τοῦ ἡμικυκλικοῦ Συνθρόνου, ἡ ὀρθογώνιος κεκονιαμένη κρηπίς τῆς Ἀγ. Τραπέζης ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πλακοστρώτου Ἱεροῦ καὶ ἡ ἐπίσης κεκονιαμένη κρηπίς τῶν κιγκλίδων (θωρακίων), μετὰ τὴν Ὁραϊαν Πύλην προεξέχουσαν κατὰ τὸ μέσον (βλ. εἰκ. 15). Πρὸ τῶν κιγκλίδων χαμηλὴ κρηπίς ἐπέχει

θέσιν σωλέας. Ἡ ἐπικοινωνία πρὸς τὰ παστοφόρια γίνεται ἐκατέρωθεν διὰ δύο θυρῶν, ἀμφοτέρωθεν δὲ τὰ διαμερίσματα ταῦτα ἔχουν δάπεδον χαμηλότερον τοῦ Ἱεροῦ, ἰσόπεδον μὲ τὸ δάπεδον τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ σηκοῦ. Τοῦ πρὸς νότον, ἔχοντος δάπεδον θαλασσίων κροκαλῶν, διεσώθη μικρὸν κλειστὸν ἡμιελλειφοειδές, μὲ σταυρωτὰ κογχίδια, διομέρισμα, πιθανῶς χωνευτήριον ἀγιασμένου ὕδατος. Τὸ πρὸς βορρᾶν διχοτομεῖται εἰς δύο διαμερίσματα, τῶν ὁποίων τὸ νοτιώτερον εἶναι πλακόστρωτον, τὸ δὲ βορειότερον ἔχει βαθύτερον ἐπίχριστον δάπεδον. Κάτω τοῦ δαπέδου τούτου ἀνοίγεται, τοξωτὴ πυλίσκη, ἐκληφθεῖσα κατ' ἀρχὰς ὡς εἴσοδος κρύπτῃς, ἐκτεινομένης ὑπὸ τὸ Ἱερόν. Ἀπεδείχθη ὅτι ὑπ' αὐτὴν ὑπῆρχε τάφος καλυπτόμενος ὑπὸ πλακῶν σχιστολίθου, προφανῶς ἐπιφανοῦς προσώπου στενωῶς συνδεομένου μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ἴσως ἐπισκόπου ἢ ἴσως αὐτοῦ τοῦ κτήτορος τῆς Βασιλικῆς.

β) Ἀνεσκάφη ὀλόκληρος ὁ κυρίως σηκὸς μὲ τὰ τρία αὐτοῦ κλίτη, τῶν ὁποίων τὸ μέσον πολὺ εὐρύτερον τῶν πλαγίων, καὶ τὴν ὑψηλὴν σχετικῶς κρηπίδα τῶν κιόνων, οἵτινες φαίνεται ἦσαν τέσσαρες ἐκατέρωθεν. Τὸ κεντρικὸν καὶ τὸ βορειότερον κλίτος εἶναι πλακόστρωτα, τὸ νοτιώτερον ἐπίχριστον μὲ μίγμα ἀσβέστου καὶ κεραμιδίων.

γ) Ἀνεσκάφη ὁ νάρθηξ, ἐπικοινωνῶν διὰ τριῶν θυρῶν μετὰ τῶν κλιτῶν. Πρὸ τῆς κεντρικῆς θύρας ὑπάρχει μονόλιθος μεγάλη πλάξ. Τὸ δάπεδον καλύπτεται διὰ θαλασσίων κροκαλῶν κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μέρος.

δ) Περαιτέρω ἀνεσκάφη κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τὸ αἶθριον, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐπεκοινωνεῖ ὁ νάρθηξ διὰ δύο κατὰ τὰ ἄκρα θυρῶν. Τὸ περιστύλιον τοῦ αἵθριου ἀπεδείχθη ὅτι σχηματίζεται διὰ τεσσάρων στοῶν μεταξὺ γωνιακῶν πεσῶν-τοιχῶν: ἑλαφροὶ κίονες τῶν ὁποίων ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀνευρέθη μόνον εἷς, ὀλίγον μετατοπισμένος, ἐβασίζοντο ἐπὶ ἐπίχριστων μεταξὺ τῶν πεσῶν κρηπίδων. Τὸ κέντρον τοῦ περιστύλου κατέχει εὐρεῖα ὀρθογώνιος δεξαμενὴ, ἢ ὁποῖα ἀνευρέθη πλήρης λίθων. Πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ κατὰ τὰς γωνίας εὐρίσκονται δύο μὲν ῥὰ διαμερίσματα, τῶν ὁποίων τὸ νοτιώτερον ἔχει τὰς δύο, σημειωθεῖσας ἤδη (βλ. «Κρητικά Χρονικά» αὐτ., Πίν. Θ'), μικρὰς δεξαμενάς. Μεταξὺ τούτων ἐμορφοῦτο, φαίνεται, πρόπυλον.

ε) Κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ αἵθριου συνείχοντο ἕτερα μὴ ἀνασκαφέντα — πλὴν ἑνὸς μικροῦ ἀνατολικωτέρου, μὲ τρία χαμηλὰ θρανία — διαμερίσματα, ἱκανοῦ, ὡς ἐξηκριβώθη, πλάτους. Πολὺ πιθανὸν πρόκειται περὶ Βαπτιστηρίου καὶ συναφῶν πρὸς αὐτὸ διαμερισμάτων.

Ἐπιλείπεται νὰ γίνῃ ἡ πλήρης ἐκκαθάρισις τοῦ αἵθριου καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν βορείων ὡς ἄνω διαμερισμάτων, ὡς καὶ τῶν κατὰ τὸ νότιον πλευρὸν τῆς Βασιλικῆς κοινῶν τάφων.

Τοῦ κυρίως ναοῦ τὸ μῆκος ἀνέρχεται εἰς 33 μέτρα, τούτου δὲ μετὰ τοῦ αἵθριου εἰς 53 μ. Τὸ πλάτος κατὰ τὰ παστοφόρια εἶναι 22,5 μ.

στ) Ἐκ τῶν κεράμων πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν τεμαχίων ἐβεβαιώθη τὸ εἶδος τῆς «κεράμου» τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὑπαρξίς γυναικωνίτου ἄνω τῶν πλαγίων κλιτῶν.

ζ) Τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ ἐσώθησαν πολλὰ τεμάχια, βαρβάρως τὰ πλεῖστα τεθραυσμένα καὶ ἐν μέρει ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ἀπερριμμένα. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον τεμάχια θωρακίων, πεσῶν καὶ στυλίσκων, διαστύλων, διαχωρίσματα διλόβων ἢ τριλόβων παραθύρων, μικρὰ κιονόκρανα καὶ στυλίσκοι τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς καὶ κιβωρίου, τεμάχια πολλὰ αὐτῆς τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς καὶ τῶν τραπέζων προσκομιδῆς κλπ. Ὀλίγα εἶναι τὰ μαρμάρινα· τὰ πλεῖστα εἶναι ἐξ ἐγχωρίου

πορολίθου. Πλήν τῶν γνωστῶν ἤδη κορινθιακῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων τῶν κλιτῶν τοῦ σηκοῦ ἀνευρέθησαν ἓν εἰσέτι κορινθιακὸν καὶ τινα ἰωνικά κιονόκρانا(τοῦ γυναικωνίτου) καὶ πολὺ ὀλίγα τμήματα κίωνων.

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα περὶ τοῦ χρόνου τῆς οἰκοδομῆς καὶ ἀκμῆς τοῦ ναοῦ εἶναι ὅτι δέον νὰ ἀναχθῆ περὶ τὸ μέσον τοῦ Ε΄ μ.Χ αἰῶνος. Κατεστράφη

Εἰκ. 16.

βιαίως ἀγνωστον ἀκριβῶς πότε, πάντως πρὸ τοῦ τέλους τῆς Α΄ Βυζαντι. Περιόδου: ὁ θρυμματισμὸς τοῦ διακόσμου, ἴχνη πυρκαϊᾶς, ἢ κατὰ τὸ μέσον τοῦ κεντρικοῦ κλιτοῦ πτώσις τῶν πλευρικῶν τοίχων, συντρίψασα τὸ πλυστόστροφον κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, τὸ ἀποδεικνύουν. Αἱ ἀνευρεθεῖσαι ἐλάχισται ἐπιγραφαὶ (μία μὲ τὸ ὄνομα Ἀλεξάνδρου, ἄλλαι ἐπὶ τεμαχίων κεράμων) δυστυχῶς δὲν διασαφοῦν περαιτέρω τὴν ἱστορίαν τοῦ σπουδαίου τούτου Ναοῦ. Ἡ ὑπαρξίς ὅμως τοσοῦτον σπουδαίου χριστιανικοῦ κέντρου: κατὰ τὸ ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρης Πάνορμον καθιστᾷ πολὺ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ Ε΄ μ. Χ. αἰῶνος ἢ ἔδρα τῆς Ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρης εἶχε μετατεθῆ ἐκεῖ. Ἐκ τούτου ἐρμηνεύεται ἢ κατὰ τὴν Β΄ Βυζαντινὴν Περίοδον μετωνομασία τῆς Ἐπισκοπῆς ταύτης εἰς Αὐλοποτάμου ἐκ τοῦ ἐκεῖθεν παραρρέοντος ποταμοῦ.

Ἡ ἀνασκαφὴ πρόκειται νὰ συνεχισθῆ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας. Τυχაίας ἀνευρέσεως ἀρχαιοτήτων δέον νὰ σημειωθῶν αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις:

Ἐν Κνωσῶ ἀνευρέθησαν κατὰ τὸν ἀνωτέρω σημειωθέντα χώρον, ἔνθα ἢ δοκιμὴ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς, δύο γλυπτὰ, ἓν ἄγαλμα γυναικός, φερύσης ποδῆρες ἱμάτιον, κολπούμενον καὶ συγκρατούμενον διὰ σταυρωτοῦ

δεσμοῦ κατὰ τὸ στήθος, μικρότερον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ φυσικοῦ, ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 16) καὶ τμήμα ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ κάτω τμήματος μορφῆς ἐπὶ κυκλωτεροῦς βάσεως μᾶλλον ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. Χαλκοῦν εἰδώλιον, γλυπτὴ ἐπὶ στελέχους (λαβῆς;) μορφῆ, διάφοροι λύχνοι, κοίλη κεφαλὴ πηλίνου εἰδώλιου, τμήμα κεφαλῶν μικροῦ τριμόρφου Ἐκαταίου, χαλκᾶ τινα κοινῆς χρήσεως σκεύη προῆλθον ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ δημοσιεύω ἐνταῦθα ἄγαλμα γυναικός γνωστοῦ τύπου ἀνευρεθέν ἐν τῷ ἀγρῶ Βασ. Μπετεινάκη εἰς «Ἐλληνικά» Κνωσοῦ, κατὰ τὴν

κήρυξιν τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου (1940), τοῦ ὁποίου οὐδαμοῦ ἐγένετο μέχρι σήμερον ἡ δέουσα μνεῖς (εἰκ. 17).

Κατὰ τὴν περιοχὴν Μ α λ ί ω ν, ἐν θέσει Ἀρχαλιές, κατὰ τὴν ἀνόρυξιν φρέατος ἀνευρέθη μικρὸς λαξευτὸς ΥΜΙΠ τάφος μὲ μίαν κοινήν ἄνευ ἐνδιαφερούσης διακοσμήσεως λάρνακα, ἔξαχθεῖσαν εἰς τεμάχια, καὶ πτωχὰ κοινότητα κτερίσματα.

Λαξευτὸς ΥΜΙΠ πιθανῶς χρόνων εἶναι ὁ ἀποκαλυφθεὶς εἰς τὴν περιοχὴν Κ ο ὄ μ ω ν Ρ ε θ ῦ μ ν η ς τάφος μὲ σκελετούς. Ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων Ρεθύμνης Δημ. Δαφέρμος ἐπισκεφθεὶς τὸν χώρον δὲν ἀντελήφθη ὑπαρξιν οἰωνδήποτε κτερισμάτων.

Σπουδαία ὑπῆρξεν ἡ ἀνακάλυψις ἐν θέσει Ἐξω Λειβάδια, Ν τ ῶ ν Ἀ ρ χ α ν ῶ ν, δύο εὐμεγέθων ὑψιπόδων μινωϊκῶν λύχνων ἐκ στεατίτου, διότι αὕτη ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν σπῆνδαίας θέσεως μινωϊκοῦ μεγάρου ἢ μεγάρων, τὰ ὅποια πρόκειται προσεχῶς ν'ἀνασκαφοῦν. Διακρίνονται ἰσχυροὶ τοῖχοι καὶ γωνῖαι, κατώφλια, ἄφθονα τεμάχια πίθων ΥΜΙα χρόνων. Ἡ θέσις δεσπόζει τῆς ΝΑ τοῦ Γιούκτα καὶ τῶν Ἀρχανῶν κοιλάδος.

Ἐν Γ ὄ ρ τ υ ν ι ἀνευρέθη βαθύτατον κτιστὸν φρέαρ ἑλληνικῶν ἢ ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων, κείμενον κατὰ τὴν νοτιαν κλιτὴν τῆς ἀκροπόλεως. Δὲν ἐγένετο εἰσέτι ἐξερεύνησις τούτου.

Ὁ Ἀγγλος ἀρχαιολόγος κ. Hood ἐκόμισε καὶ παρέδωκεν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου προερχόμενον ἐκ Μόχλου ὠραιότατον πρωτομινωϊκὸν ἐκ πολυχρόμου σταλακτίτου ἀγγεῖον, σχήματος τεϊοδόχης μετὰ βάσεως (εἰκ. 18). Ὁ κατασκευάσας τοῦτο μινωϊτῆς καλλιτέχνης κατόρθωσε νὰ ἀξιοποιήσῃ ἄριστα τὰς φλεβώσεις τοῦ λίθου. Ἀνευρέθη ὀπισθεν τοῦ καταρρεύσαντος τοίχου τοῦ τάφου VI.

Ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων αἵτινες κατὰ τύχην ἀπεκαλύφθησαν ἄξιοι σημειώσεως εἶναι δύο δεξαμεναί, ὧν ἡ μία ἐν τῇ περιοχῇ τῆς παλαιότερας Ἐνετικῆς Λέσχης (σημ. ἰδιοκτησία Ἐ. Ἀλεξάκη), ἡ δὲ ἄλλη ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Λατινικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς, μὲ διπλοῦν τόξον καὶ ὑποστυλώματα κατεσκευασμένα ἐξ ἀρχαίου, ἑλληνορωμαϊκῶν καὶ παλαιοβυζαντινῶν χρόνων, ὑλικοῦ: διακρίνεται ἐν ἐνεπίγραφον ἑλατινιστὶ βάρθρον, ραβδωτὸς βυζαντινὸς κίων καὶ διαχώρισμα βυζαντινοῦ παραθύρου. Ἡ τελευταία δεξαμενὴ παρέμεινε προσβατὴ ἐντὸς τοῦ ὑπογείου τοῦ ἀνεγειρομένου μεγάρου τῆς Ἐνώσ. Γεωργ. Συνησμων. Δυστυχῶς τῆς Λατιν. Ἐπισκοπῆς

Εἰκ. 17.

κατεστράφη ἐφέτος ὑπὸ ἰδιώτου τὸ ὡραῖον γλυπτὸν πεποικιλμένον θύρωμα. Σπουδαία εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνακάλυψις ὀλοκλήρου προμαχῶνος ἰκανῶς διασωζομένου ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ ἐνετικῶ τείχους, ἀναγομένου σχεδὸν ἀσφαλῶς εἰς τὴν Β' Βυζαντινὴν Περίοδον. Προελήφθη ἡ κατεδάφισις τοῦ σπουδαίου τούτου λειψάνου τῶν παλαιωτάτων βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος. Ἄξιον λόγου ἐπίσης εἶναι τὸ χαλκοῦν κανόνιον (columnbrina) μὲ ἐνετικὸν θυρεὸν καὶ ἐμβλήματα, τὸ ἀνασυστῆν ἐκ τοῦ μυχοῦ τοῦ παλαιοῦ ἐνετικῶ λιμένος τῆς πόλεως.

Ἔργα συντηρήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ἐγένοντο εἰς μικρὰν κλίμακα, ἐλλείπει πιστώσεων. Ἡ Ἀγγλικὴ Σχολὴ διὰ τοῦ ἐν Κνωσῶ Ἐπιμελητοῦ

Εἰκ. 18.

της ἐσυνέχισε, ἐν συνεννοήσει πάντοτε μὲ τὴν Ἑλλην. Ἀρχαιολ. Ὑπηρεσίαν καὶ μὲ συνεργασίαν τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ ταύτης, τὴν στερέωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν δαπέδων καὶ λοιπῶν ἐκ γυψολίθου ἑπιματώτων τοῦ ἀνακτόρου. Ἐστερεώθη ἐξ ἄλλου καὶ ἀπεκατεστάθη τὸ δάπεδον τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας τῶν Μαλίων. Ἐπίσης ἐν μέρει ἀπεκατεστάθη ἡ Ὠραία Πύλη καὶ τὸ δάπεδον τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς

Πανόρμου. Κατηρτίσθη εὐρύτατον πρόγραμμα ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως, στερεώσεως καὶ τουριστικῆς ἀξιοποιήσεως πάντων τῶν ἀρχαιολ. χώρων καὶ μνημείων τῆς Κρήτης ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ καθοριζομένου διὰ τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ. Παραλλήλως ὅμως καὶ ἀνεξαρτήτως τούτου κατεβλήθησαν μεγάλα προσπάθειαι διὰ τὴν δι' ἄλλων πόρων, περισσῶν τῶν μινωϊκῶν καὶ ἑλληνικῶν χώρων καὶ σελτῶν μεσαιων. μνημείων, οἷα οἱ ναοὶ τῆς Παναγίας Γκουβερνιώτισσας Ποταμιῶν, τῶν Ἐἰσοδίων Σκλαβεροχωρίου, τῆς Ἀγ. Πελαγίας Βιάννου, τοῦ Ἀἱ Κυργιάννη Ἀλυζιανοῦ, τῶν μοναστικῶν ναῶν Ἀγ. Πέτρου καὶ Σωτῆρος Χάνδακος, Ἀγ. Κλαίρης καὶ Ἀγ. Φραγκίσκου Χανίων, τῆς Ἐνετ. Λέσχης Ρεθύμνης, τῶν τειχῶν τοῦ Καστελλίου τῶν Χανίων καὶ τῶν μνημειωδῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

Ἀναγγέλλεται ἤδη πανταχόθεν εὐφροσύνως ὅτι κατὰ τὸ νέον ἔτος ἡ τύχη τῶν ἀρχαιοτήτων Κρήτης θέλει οὐσιαστικῶς βελτιωθῆ.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ